
**An analytical study of Riyādh al-Moḥebbin: A Mystic-Ethical
Work from the Qājār Period**

Nafise Irani; Assistant Professor, Department of Persian Language and
Literature, Farhangian University, Iran*

1. Introduction

This research is an analytical study of Riyādh al-Moḥebbin to recognize its place and importance in Persian literature. Riyādh al-Moḥebbin is a work on ethics and mysticism written between 1264 and 1270 AH. This book contains fictional and historical anecdotes about love and all its kinds, narrated in the form of parable full of allegories, verses, hadiths and sayings of elites and sheikhs. The book also contains many poems by Mawlanā, Sa'adi, Ḥāfez, and other great Persian poets that represent the author's literary studies. The author of Riyādh al-Moḥebbin, also a poet, Rezā-Qolī ibn Mohammad Qolī Nūrī, has composed many poems, mainly in the form of mathnavi, and, although these poems are poetically mediocre, some are appropriate to the situation, and are expressed in anecdotes through the characters' language. Also, at the end of the book, some other parts of these poems include a sorrowful theme of Imam Ḥossain's tragedy, including them among the most influential Āšurā poems, and expressing the strong feelings and beliefs of the writer for Imam Hossain and his companions. The study also argues the uncertain assignment of Riyādh al-Moḥebbin to Rezā-Qolī Kān Hedayāt, and refutes this claim on the basis of the evidences contained in the text. In the end of the study, the most accurate reference available from the printed and manuscript versions of this work are introduced. In this study, firstly, the materials were collected through library research, and then the research questions and hypotheses were organized. The information was classified and its stylistic

* Corresponding author.

E-mail: n.iranii@cfu.ac.ir.

Date received: 21/12/2021

DOI: 10.22103/JLL.2022.18734.2965

Date accepted: 15/06/2022

characteristics were extracted from the point of view of historical stylistics and a structural point of view.

2. Methodology

The present study deals with a comprehensive description of the codicology, stylistics, and the introduction of the author of one of the most interesting moral-spiritual texts written during the Qājār period, corrected by the corresponding author of the study and due to be published. This research is the first step in identifying the author of *Riyādh al-Moḥebbin* and introducing the characteristics of his only identified work, considered as a page of the history of literature and a branch of Persian mystical and Āšurā literature in Iran.

3. Discussion

The lithograph of *Riyādh al-Moḥebbin* was printed in the handwriting of Moḥammad Rezā Kalhor in 1270, and according to bibliographic and codicological sources, it is the oldest existing text of *Riyādh al-Moḥebbin*, which is even older than the existing copies. Therefore, it is considered to be the authentic version for reference and knowledge of the contents contained in *Riyādh al-Moḥebbin*. This version has 248 pages and 21 illustrations. It should be noted that the lithography of this work in the handwriting of Mohammad Reza Kalhor (1866-1931) can show significant aspects of this work in the author's time. In addition, the books printed by Moḥammad Rezā Kalhor are significantly rare. In any case, the handwriting of this work by one of the most famous Qājār calligraphers, along with other lithographs, and numerous other manuscripts, shows the interest of the readers of that era in this text.

As mentioned, this print has 21 pictures that are perfectly suited to the famous stories. Elegance in the design of nature and precision in showing different ethnicities by showing the distinctions in the models and styles of people's clothes and hats have been included in all the images, indicating the cultural and social distinctions of people. In addition, the images are symbolic. For instance, in the stories related to the Āšurā event, when Za'far Jinni was trying to help Imam Hossain, his army is depicted with poison and resemble animals, while the children of Imam Hossain appear like crowned princes. Also, in these images, the enemies of Imam Hossain are

shown much smaller than other people, and the painter probably intended to show their low position by making their images smaller.

Regarding the stylistic features of this Qājār work, it should be noted that although in this period, prose is returning from vague and loquacious writing to relatively simple and fluent prose, the prose of Riyādh al-Moḥebbin is not completely devoid of this type of writing, and, there are examples of prolixity in the text. Rezā-Qolī has also tried to create soothing and rhythmic prose words by creating harmony in verbal music.

In Riyādh al-Moḥebbin, many poems are mainly in the form of mathnavi, under the term "Le-Mo'alefeh". Although the poems are average in terms of poetic rank, their valuable feature is that they are often suitable for the narrator's current situation, embedded in anecdotes, and come from the words of the anecdotes' characters. It seems that some of these poems were written only for that particular story. At the end of the book, the author's impassioned poems about the Āšurā event are included, which are among the most passionate Āšurā poems.

From the point of view of intertextual relations, a large part of the poems that appear after the author's poems are from the spiritual book entitled Mathnavi-e M'anavi. The predominance of the poems of Riyādh al-Moḥebbin and Mawlvi's Mathnavi is remarkable in this book. From the beginning to the end, these verses continue parallel to each other in the form of a few verses by Mawlavi, a few verses by Rezā-Qolī in prose, and poems by other poets that are rarely mentioned. This process continues until the end of the third chapter of the second article, and from then on, Nazm (poetry) prevails over prose, in an order that a few verses are adopted from Mathnavi and many verses of Rezā-Qolī appear later; it becomes like a debate in which Rezā-Qolī and his poems are on one side and on the other side are Rumi and the verses of the Mathnavi and the painful story of Āšurā.

Next to Mathnavi, Rezā-Qolī has been mostly influenced by Sa'di and then Hāfez. He has also used verses from Vaḥṣi Bāfqi, Hātef Eṣfahāni, Salmān Sawji, 'Abū Sa'id Abu'l-khayr, Ebn Yamīn, Helāli Jagatāi, Shaik Bahā'ī, Jami, Nezāmi and Moḥtaṣam Kāšāni without mentioning the source. He also embellished his text with Quranic verses, hadiths, and Islamic traditions. It should be mentioned that the

audience of the poem changes, according to the text, from the second person to the third person and vice versa. Also, intertextual studies show that Reżā-Qolī recited some verses from memory which have caused many differences in his text from the original poems.

4. Conclusion

Riyādh al-Moḥebbin is a work of ethics and mysticism related to the Qājār period, written by Reżā-Qolī ibn Mohammad Qolī Nūrī between the years 1264-1270 AH.

Some sources have mistakenly attributed this book to Reżā-Qolī Kān Hedayāt. According to the evidence in the text of Riyādh al-Moḥebbin, one can safely remove the name of this book from the list of books by Reżā-Qolī Kān Hedayāt.

A review of the bibliographies of manuscripts and printed works shows that the oldest available transcript of Riyādh al-Moḥebbin is its lithography, dated 1270 AH, created by one of the famous calligraphers of that period named Mohammad Reza Kalhor.

Reżā-Qolī has tried to create melodious and rhythmic prose by creating verbal music through the use of rhyme and paronomasia, and by establishing semantic harmony through rhetorical devices of antithesis, congruity, and synesthesia. There are also examples of redundancy and prolixity in Riyādh al-Moḥebbin; however, it is relatively simple and fluent, especially in relating the prose stories.

Keywords: Reżā-Qolī Ibn Mohammad, Qolī Nūrī, Riyādh al-Moḥebbin, Reżā-Qolī Kān Hedayāt, Stylistics, Qājār period text.

References [in Persian]:

- The Holy *Quran*. (2000). (M. Fooladvand, Trans.). Qom: Dar al-Quran alkarim.
- Anvari, Hasan (2005). *Dictionary of Amṭāl o Sokan*, V. 2. Tehran: Sokhan.
- Attār Neyshābūri, Farīd al-Dīn Abū Hāmīd Muhammad. (1997). “*Elāhī Nāme*”, book Corrected by Fouad Rouhani. Tehran: Zovar.
- Dehkhoda, Ali-Akbar (1931). *Amṭāl o ḥekam*. Tehran: Majles.

-
- Drāyṭi, Mostafā. (2010). *A listicle of Iranian manuscripts*. Volume 11. Tehran: Museum Library and Document Center of the Islamic Council.
- Drāyṭi, Mostafā. (2011). *A listicle of Iranian manuscripts*. Volume 17. Tehran: Organization of Records and National Library of the Islamic Republic of Iran.
- Eqbāl Āštīānī, Abbās. (1945). "Artists and works of art: Mirza Mohammad Reza Kalhor (1245 - 1310 AH)". *Yadgar Magazine*. No. 7, pp. 39-56.
- Hāfez-e Shīrāzī, Khwāje Shams-od-Dīn Moḥammad (1983). *The Divān of Hāfez*, Edited by Parviz Nātel Khānlari, V. 1, Tehran: Kharazmi.
- Hātef Eṣfahāni (1968). *Divān-e Hātef Eṣfahāni*. Corrected by Vahid Tastgardi. Tehran: Ibn-e Sina.
- Hedayāt, Mahdi Qoli. (1940). *Memories and dangers*, Tehran: Zavār.
- Hedayāt, Rezā Qoli Ḳān ibn Mohammad Hādi. (2003). *Majma' al-foṣaḥā*. Mazāher Mosaffā. Tehran: Amir Kabir Publications.
- Helāli Jagatāi (1958). *Divān -e Helāli Jagatāi*, Tehran: Sanāi Library.
- Irajpūr, Moḥammad Ebrāhim. (2010). "Guide ID". *Heritage mirror*. Vol. 46, pp. 15-54.
- Jāmi, 'Abdol-Raḥmān Aḥmad. (1999). *Haft Orang*, edited by Jabalqadad Alisha. Tehran: Center for Iranian Studies and Written Heritage.
- Mawlanā Jalāl-al-Din Moḥammad Balḳi (1984). *Mathnavi* Reynold's correction. A. Nicholson, by the efforts of Nasraleh Pourjavadi. 3 volumes, first edition, Tehran: Amir Kabir.
- Moḥtašam Kāšāni (2001). *Haft Divān Moḥtašam Kāšāni*. Edited by Abdul Hossein Navaei and Mehdi Sadri. Tehran: Written Heritage.
- Mošār, Ḳān Bābā. (1962). *Authors of Persian and Arabic printed books*, v. 6.
- Mošār, Ḳān Bābā. (1972). *List of Persian printed books*. Volume II, Tehran: Arjang Printing House.
- Nafisi, Sa'eid and Kātebi, Ali. (no date). *General poems and Persian works of Sheikh Bahāi*. Chekame publication.

-
- Nafisi, Sa'eid. (No date), *Poems of Abu Saeed Abul Khair*. Tehran: Sanāi.
- Nezāmi Ganjavi, Jamaloddin Abu Moḥammad Elias. (2005). *Makhzan-al Asrār*. Edited by Hassan Vahidi Dastgardi, with the effort of Saeed Hamidian, Tehran: Qatreh Publishing.
- Nūrī, Rezā-Qolī. (1891). *Riyādh al-Moḥebbin*. The book of Mohammad Reza Kalhor. Tehran: Aghamir Mohammad Baqer Printing House.
- Sa'adi Širāzi, Muṣliḥ bin Abdollāh. (1996). *Koliāt S'adi*. Edited by Mohammad Ali Foroughi. Musa Elami Bookstore Publications.
- Sa'adi Širāzi, Muṣliḥ bin Abdollāh. (2005). *Bustān*. Edited by Gholamhossein Yousefi. 7th edition. Tehran: Khawazi Publications.
- Sa'adi Širāzi, Muṣliḥ bin Abdollāh. (2005). *Golestān*. Edited by Gholamhossein Yousefi. 8th edition. Tehran: Khawazi Publications.
- Vaḥši-e Bāfqī. (1968). *Bafghi's Complete Divān*. Corrected by Hossein Nakhai. Tehran: Amir Kabir.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۵، دوره جدید، شماره ۵۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱

تحلیل متن‌شناسانه ریاض‌المحبین: اثری اخلاقی-عرفانی در دوره قارچار (علمی - پژوهشی)*

دکتر نفیسه ایرانی^۱

چکیده

این پژوهش با هدف تبیین جایگاه و اهمیت *ریاض‌المحبین* در ادب فارسی، به تحلیل و بررسی محتوا و ساختار آن پرداخته است. *ریاض‌المحبین* اثری است که بین سال‌های ۱۲۶۴ تا ۱۲۷۰ ق در زمینه اخلاق و عرفان نگاشته شده است. این کتاب شامل حکایات داستانی و تاریخی درباره محبت و اقسام آن است که با چاشنی تمثیل‌ها، آیات، احادیث و سخنان بزرگان و مشایخ پرداخته شده است. در متن این کتاب همچنین اشعار بسیاری از مولانا، سعدی، حافظ و دیگر شاعران بزرگ زبان و ادب فارسی به کار رفته که نشان‌دهنده مطالعات ادبی مؤلف است. نویسنده *ریاض‌المحبین*، رضاقلی بن محمدقلی نوری، شاعر نیز بوده و شعرهای بسیاری عمدتاً در قالب مثنوی از خود در این کتاب گنجانده، که هرچند از حیث مرتبه شعری متوسط است، برخی از آن‌ها مناسب حال بوده و ضمن حکایات، از زبان شخصیت‌های داستان‌ها بیان شده است. همچنین بخش دیگری از اشعار او، در پایان کتاب، مضمونی پرسوز و گداز از حماسه حسینی دارد که در زمره تأثیربرانگیزترین اشعار عاشورایی قرار می‌گیرد و بیانگر احساسات و اعتقادات راسخ نویسنده *ریاض‌المحبین* به خامس آل عبا و یاران باوفای اوست. همچنین در این پژوهش، درباره شبهه انتساب *ریاض‌المحبین* به رضاقلی خان هدایت سخن به میان آمده و با استناد به شواهد مندرج در متن کتاب، این ادعا رد شده است. در ادامه صحیح‌ترین نسخه قابل مراجعه از میان نسخ چاپی و

* تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۰۹/۳۰

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۲۵

۱- استادیار زبان و ادب فارسی دانشگاه فرهنگیان همدان.

خطی موجود از این اثر معرفی شده است. در این مقاله در ابتدا از طریق روش کتابخانه‌ای مطالب گردآوری شد. سپس اطلاعات به دست آمده طبقه‌بندی و با مطالعه موردی *ریاض‌المحبین* ویژگی‌های سبکی آن از دیدگاه سبک‌شناسی تاریخی و از لحاظ ساختاری استخراج شد.

واژه‌های کلیدی: رضاقلی بن محمدقلی نوری، ریاض‌المحبین، رضاقلی خان هدایت، سبک‌شناسی، متن دوره قاجار.

۱- مقدمه

ریاض‌المحبین عنوان کتابی اخلاقی-عرفانی است که در زمان ناصرالدین شاه قاجار نوشته و به همو تقدیم شده است. اینکه محمدرضا کلهر، خوشنویس بنام قاجاری، آن را کتابت کرده، نسخه‌ها و چاپ‌های سنگی متعدد آن، مصور شدن برخی حکایت‌ها و همچنین وجود تحریری متفاوت از این اثر نشان‌دهنده اهمیت و توجه به این اثر قجری در زمان خود است.

ریاض‌المحبین شامل حکایات داستانی و تاریخی درباره محبت و اقسام آن است که با چاشنی تمثیل‌ها، آیات، احادیث و سخنان بزرگان و مشایخ به تفصیل پرداخته شده است. پندها و اندرزها در نکوهش محبت ناپایدار دنیایی و بیان کمال و حقیقت محبت، با زینت حکایات و ابیاتی که اغلب از مثنوی مولانا است، آراسته شده و اشعار خود نویسنده نیز در آن آمده است. حکایت‌های حیوانات (فابل) به ویژه در «مقاله اول» یادآور کلیله و دمنه و بدنه حکایتی این کتاب یادآور گلستان سعدی است و رابطه بینامتنی این کتاب با این آثار و آثار ادبی فاخر پیش از خود مشهود است که در جای خود به این اقتباس‌ها اشاره خواهد شد.

به طور کلی مؤلف بنای *ریاض‌المحبین* را بر یک مقدمه و دو مقاله گذاشته است. پیش از مقدمه خطبه‌ای آورده که شامل حمد خدا، ستایش پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (ع)، ستایش شاه وقت (ناصرالدین شاه قاجار) و وزیر او (بدون ذکر نام او، که احتمالاً منظورش محمدتقی فراهانی ملقب به امیرکبیر بوده) است. پس از آن، سه بخش اصلی اثر آمده:

مقدمه: در عشق و اهمیت آن و بیان انواع محبت انسان؛

مقاله اول: در مذمت محبت دنیا، همراه با ۲۶ حکایت و ۱۷ تمثیل.

مقاله دوم: در بیان محبت ممدوح که مشتمل بر سه باب است؛ باب اول: در محبت دنیا از نظر اولیا، مشتمل بر ۲۷ حکایت. باب دوم: در محبت اولیای خدا و مقربان او، مشتمل بر ۱۴ حکایت. باب سوم: در محبت حق تعالی، مشتمل بر ۲۹ حکایت و یک حکمت.

مؤلف از باب دوم از مقاله دوم وارد داستان عاشورا نیز می‌شود، اما حکایات عاشورایی بیشتر در باب سوم که «در محبت حق تعالی و عشق حقیقی» نام دارد بسط می‌یابد و با جزئیات بیشتری به این واقعه پرداخته می‌شود. در این بخش همچنین قالب نثر کتاب به خدمت سخنان منظومی در می‌آید، که نیمی از مؤلف ریاض‌المحبین و نیمی دیگر از مثنوی مولانا است. این شعرهای عاشورایی از نمونه‌های پر سوز و گداز و همچنین از تأثیربرانگیزترین شعرهای عاشورایی به شمار می‌رود.

مؤلف تصریحی در اثر خویش به سال پایان تألیف آن ندارد، اما چون در مقدمه از ناصرالدین شاه قاجار (حک: ۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق.) یاد کرده و همچنین از آنجا که قدیمی‌ترین صورت مکتوب این اثر تاریخ کتابت ۱۲۷۰ ق. را دارد، مشخص می‌شود این اثر بین سال‌های ۱۲۶۴ تا ۱۲۷۰ ق. به رشته تحریر درآمده است.

۱-۱- بیان مسئله

اولین سؤال اساسی که در ارتباط با این متن مطرح می‌شود این است که این کتاب در اصل به چه کسی تعلق دارد؟ آیا این که در برخی از منابع کتاب‌شناسی، به‌عنوان اثری از رضاقلی‌خان هدایت طبرستانی^۱ شناخته شده^۲ صحیح است؟ با توجه به متن ریاض‌المحبین چه اطلاعاتی می‌توان از نویسنده و زندگانی او به دست آورد؟

نخستین فردی که در صحت انتساب ریاض‌المحبین به رضاقلی‌خان هدایت شک کرده، ایرج‌پور (۱۳۸۹: ۳۲) است. دلیل شک نویسنده مقاله مذکور اختلاف نام پدر مؤلف این کتاب، محمدقلی، با پدر رضاقلی‌خان هدایت، محمدهادی، است و اینکه برخی کتابشناسی‌ها که از آثار رضاقلی‌خان هدایت سخن گفته‌اند از این اثر نامی نبرده‌اند؛ اما با این حال، ایرج‌پور همچنان ریاض‌المحبین را در شمار یکی از سی‌وسه اثر رضاقلی‌خان هدایت آورده است.

نام و نسب نویسنده *ریاض‌المحبین*، به تصریح در مقدمه تمامی نسخه‌های چاپی و خطی این اثر، رضاقلی بن محمدقلی نوری است که با رضاقلی خان هدایت فقط در نام اشتراک دارد. لذا، برای روشن شدن این مطلب ناگزیریم که به بررسی آگاهی‌های متن درباره خود نویسنده پردازیم. اولین مطلب، در مقدمه کتاب و در بیان سبب تألیف کتاب است. مؤلف (نوری، ۱۲۷۰: ۵-۶) در آنجا پس از ستایش ناصرالدین شاه و وزیرش می‌گوید:

حقیر بی‌بضاعت و خوشه‌چین خرمن ارباب معرفت، رضاقلی بن محمدقلی نوری -
غفرالله له- که یک‌چند از برای بقای نسل، آیت «رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ»
مداومت نموده و چون مستلتم را اجابت نفرمودند، خود را ملامت گرفتم و [...] دل به داغ
نومیدی نهاده، زبان در مقال اهل حال برگشادم تا چون کُمتِ جان به جهان دیگر جهانم و
در رکاب شاهسواران آن میدان پیاده مانم به روز گارم یادگاری بماند؛ مگر به طلب مغفرت
اهل دل و دعای خیر کاملی دستم گیرند و عذرم پذیرند.

بنابراین، از این مطالب حداقل سه نکته مشخص می‌شود: یک، این که نام مؤلف به
روایت تمامی نسخه‌های دیده‌شده از *ریاض‌المحبین* «رضاقلی» فرزند «محمدقلی» است و با
نام پدر رضاقلی خان هدایت که محمدهادی است متفاوت است. رضاقلی خان هدایت در
شرح احوال خود در *مجمع‌الفصحا* (هدایت، ۱۳۸۲: ۱۷۸۹/۲) که موثق‌ترین منبع از احوال
و روزگار او و به قلم هموست، نام پدر خود را محمدهادی آورده است. دوم، چنانکه
مؤلف *ریاض‌المحبین* آورده، دعای زکریاوار او مبنی بر بقای نسل مورد اجابت قرار نگرفته
و برای اینکه یادگاری از او بماند، دست به نوشتن چنین کتابی زده است، اما رضاقلی خان
هدایت، هم صاحب فرزند بوده^۳ و هم صاحب آثار متعدد و مختلف است؛ پس بیان چنین
مطلبی از او در مقدمه کتاب بسیار بعید است. سوم این که از فحوای عبارات به نظر می‌رسد
نویسنده این اثر در سن کهولت یا میانسالی آن را تألیف کرده است، چرا که بیان چنین
مطالبی از فردی که جوان و در سن امید و توان است دور از ذهن است.

علاوه بر این‌ها، به نظر می‌رسد خطاب اول شخص در معدودی از حکایات مندرج در
ریاض‌المحبین، مربوط به زندگی مؤلف آن باشد. بویژه حکایت زیر که در ادامه آن،
مطالبی در مورد مهر پدر و فرزند در روایات آمده است:

یاد دارم که وقتی پدر را در تربیت‌م اهمّامی تمام بود و می‌فرمود: ای پسر در تحصیل کمال اهماال مکن و مرا در اجابت دعوت حق به خود واگذار تا چون دیده بر هم نهم خاطر م در خیالت مشوش نباشد. من از کمال نقصان برآشفتم و با خود می‌گفتم کاشکی او مرا به کار خود واگذاشتی تا روز و شب گوی چوگان لهو و لعب شوم... نکته قابل توجه اینکه پدر رضاقلی‌خان هدایت به گفته خودش (هدایت، ۱۳۸۲: ۲/۱۷۸۹) در سه‌سالگی او فوت شده‌است و او در سنی نبوده که چنین مواردی را، در صورت وجود، از او به یاد داشته باشد. و این نیز قرینه‌ای است بر آنکه نویسنده ریاض‌المحبین رضاقلی‌خان هدایت نیست. موارد یاد شده، همگی دلایلی بر یکی نبودن این دو مؤلف است. بنابراین، ریاض‌المحبین را باید از فهرست آثار رضاقلی‌خان هدایت بیرون آورد.

۱-۲- پیشینه تحقیق

بیشتر پژوهشی ریاض‌المحبین و نویسنده آن را معرفی نکرده‌است و نگارنده نیز، علی‌رغم جستجوی بسیار، جز مطالبی پراکنده در فهرست نسخه‌های خطی و چاپی، مطلبی در مورد ریاض‌المحبین و احوال نویسنده آن نیافته‌است. فهرس و کتابشناسی‌های آثار خطی و چاپی نشان می‌دهد که کهن‌ترین رونویس موجود از ریاض‌المحبین همانا چاپ سنگی موجود از این اثر، مورخ ۱۲۷۰ قمری است. از دیدگاه درستی متن نیز این چاپ بر دیگر چاپ‌ها و نسخه‌های اثر برتری دارد. بنابراین، توصیف چاپ‌های اثر را مقدم بر نسخه‌های آن یاد می‌کنیم.

۱-۲-۱- چاپ‌های موجود از ریاض‌المحبین

در فهرست کتاب‌های چاپی فارسی (خان‌بابا مشار، ۱۳۵۱: ۲/۲۷۲۷) فقط چاپ سنگی مورخ ۱۳۱۴ از این اثر شناسایی شده که در تبریز چاپ شده و کاتبش مشخص نیست، اما با جستجوهای که داشتیم سه چاپ دیگر نیز به دست آمد. نخست، چاپ سنگی به خط محمدرضا کلهر، که در سال ۱۲۷۰ چاپ شده‌است و در ادامه همین مقاله مفصل از آن سخن رفته‌است؛ دیگر، چاپ سنگی به کتابت کربلائی محمدحسین که در شوال ۱۲۹۸ چاپ شده‌است و با بررسی و مقابله آن با چاپ فوق مشخص شد این چاپ رونویس

پرغلطی از روی چاپ مورخ ۱۲۷۰ است و سوم چاپی بدون نام مصحح که در سال ۱۳۷۶ شمسی در انتشارات بقیه‌الله قم چاپ شده‌است. این چاپ خارج از استانداردهای تصحیح منتشر شده و بی‌ذکر نسخه یا چاپ سنگی مورد استفاده و با مقدمه‌ای نیم‌صفحه‌ای منتشر شده‌است.

۱-۲-۲- نسخه‌های موجود از ریاض‌المحبین

در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (درایتی، ۱۳۹۱: ۱۷/۳۴۴) مشخصات ده نسخه خطی از ریاض‌المحبین آمده‌است (به دلیل تنگی مجال از ذکر همه آن‌ها خودداری می‌کنم). قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار به تاریخ ۱۲۸۵ است^۴ و جدیدترین آن تاریخ ۱۳۴۵ قمری را دارد. البته نسخه خطی شماره ۸ / ۸۳۵ طباطبایی مجلس (که بدون نام کاتب و به تاریخ ۱۳۱۴ قمری است) مجموعه چند رساله است که آخرین آن «انتخاب از ریاض‌المحبین» است و به نظر می‌رسد علاوه بر انتخاب از بخش اعظم این کتاب، در مواردی تحریر دیگری از این کتاب است.

با بررسی‌ای که در منابع کتابشناسانه انجام شد، رضاقلی بن محمدقلی نوری اثر دیگری جز ریاض‌المحبین ندارد.

۱-۳- ضرورت و اهمیت پژوهش

این مقاله به توصیف جامع نسخه‌شناسی، سبک‌شناسی، معرفی نویسنده و تحقیقات انجام‌شده بر یکی از متن‌های اخلاقی-عرفانی مورد توجه در دوره قاجار پرداخته‌است که نگارنده آن را تصحیح کرده و در آستانه انتشار قرار دارد. به سبب آنکه پیشتر پژوهشی ریاض‌المحبین و نویسنده آن را معرفی نکرده‌است، لازم دانسته شد مقدمه‌ای هرچند کوتاه از یافته‌های نگارنده ارائه شود. این پژوهش نخستین گام است در شناساندن این مؤلف و معرفی ویژگی‌های تنها اثر شناخته‌شده‌اش، که برگی از تاریخ ادبیات و شاخه‌ای از ادبیات عرفانی و عاشورایی فارسی در ایران به شمار می‌رود.

در این مقاله در ابتدا از طریق روش کتابخانه‌ای مطالب گردآوری و سؤالات و فرضیات تحقیق ساماندهی شد. سپس اطلاعات به‌دست‌آمده طبقه‌بندی و با مطالعه موردی

ریاض‌المحییین، ویژگی‌های سبکی آن از دیدگاه سبک‌شناسی تاریخی و از لحاظ ساختاری استخراج شد.

۲- بحث

۲-۱- اهمیت چاپ سنگی به خط محمدرضا کلهر

محمدرضا کلهر از خوشنویسان بنام قاجار بود که در کنار کتابت، به کار آموزش خوشنویسی نیز اشتغال داشت، چنانکه مدتی ناصرالدین‌شاه قاجار نیز از او تعلیم خط می‌گرفت (اقبال آشتیانی، ۱۳۲۳: ۴۰). چاپ سنگی ریاض‌المحییین به خط محمدرضا کلهر در سال ۱۲۷۰ طبع شده و مطابق منابع کتابشناسی و نسخه‌شناسی، قدیمی‌ترین متن موجود از ریاض‌المحییین نیز هست که حتی از نسخه‌های موجود اثر کهن‌تر است. لذا اصح نسخه برای مراجعه و آگاهی از مطالب مندرج در ریاض‌المحییین به شمار می‌رود. این نسخه در ۲۴۸ صفحه و دارای ۲۱ تصویر است. بایسته یادکرد اینکه چاپ سنگی این اثر به خط محمدرضا کلهر (۱۲۴۵-۱۳۱۰) می‌تواند زوایایی از اهمیت این اثر در زمان مؤلف را نشان دهد. به‌علاوه که شمار کتاب‌هایی که محمدرضا کلهر چاپ سنگی کرده اندک است.^۵ به هر روی کتابت این اثر به خط یکی از مشهورترین خوشنویسان قاجار، در کنار چاپ سنگی دیگر این اثر و نسخه‌های خطی متعدد از آن، نشان‌دهنده توجه و به‌نوعی اقبال خوانندگان آن عصر به این متن است.

۲-۲- تصویرهای مندرج در چاپ کلهر

چنانکه گفته شد، چاپ سنگی کلهر دارای ۲۱ تصویر است که از نقاش آن‌ها نیز اطلاعی به دست نیامد و در هیچ یک از تصویرها ردی از امضای وی یافت نشد. اما در مورد کیفیت این تصویرها نکاتی لازم به ذکر است که به آن می‌پردازیم. تصویرها کاملاً مناسب با حکایت‌ها نقش شده‌اند، مثلاً حکایت خرگوشی که گوش خود را شاخ می‌پنداشت، گوش خرگوش به عمد کمی بزرگ‌تر از معمول و به حالت ایستاده، مشابه شاخ، تصویر شده‌است. در همان نقاشی دقت و ظرافت در طرح گل‌ها و پستی و بلندی زمین شایان توجه است. نقاش در نشان دادن قومیت‌های مختلف نیز دقت ویژه‌ای داشته و

با ایجاد تمایز در مدل لباس و کلاه افراد تمایزهای فرهنگی و اجتماعی افراد را نشان داده است. مثلاً در تصویر مربوط به حکایت آن یهودی که خانه مسلمانان را اجاره کرد و پس از مدتی ادعای مالکیت آن کرد، شخص یهودی، قاضی و مسلمان از طرز لباس و کلاهشان مشخص شده اند. مرد یهودی با کلاه سیلندر، لباس نظامی و شلوار، همانند پوشش فرستادگان و مستشاران فرنگی، تصویر شده است. خانواده او در پس زمینه نقاشی نیز لباس و کلاه های فرنگی دارند. اما فرد مسلمان با کلاه بلند بدون لبه، قبای بلند، و قاضی با لباس روحانیت و عمامه تصویر شده اند. در حکایت درویشی که صلاهی نمک فروشی زده به دربار سلطان محمود رفت نیز دقت در انتخاب لباس افراد لحاظ شده است. البته تصویر چهارزانوی سلطان محمود بر تخت، تصویر منسوب به فتحعلی شاه را به یاد می آورد. در حکایات مربوط به واقعه عاشورا وقتی زعفر جنی با سپاه خود به یاری امام می آید، جنیان با سم و ظاهری شبیه حیوان تصویر شده و فرزندان حضرت همراه با تاج و شیه شاهزاده ها تصویر شده اند. در همان تصویر و همچنین تصویرهای بعد از آن، دشمنان حضرت بسیار کوچک تر از افراد دیگر تصویر شده اند که احتمالاً نقاش خواسته کوچکی قدر و منزلت آن ها را با کوچک کردن تصویرشان نشان دهد.

۲-۳- ویژگی های زبانی ریاض المحبین

رضاقلی از نویسندگان دوره قاجار است و در دوره ای می نویسد که نثر از مغلق گوئی و مطنب نویسی در حال بازگشت به سمت نثری نسبتاً ساده و روان است. هرچند نثر او کاملاً از این نوع مغلق نویسی و اطناب خالی نیست و در عین بیان ساده، نمونه هایی از اطناب نیز در آن دیده می شود (برای نمونه ن. ک: نوری، ۱۲۷۰: ۵۷).

رضاقلی همچنین کوشیده است که با ایجاد تناسب در موسیقی لفظی کلمات نثری مسجع و موزون خلق کند. برای تحقق این امر گاهی به واژه سازی روی آورده یا از واژه سازی دیگران استفاده کرده است، بنابر این کلماتی را به کار برده که به ندرت در متون نظم و نثر فارسی دیده می شود. برای نمونه برای ایجاد فضای موسیقایی و جناس مطرف با «شبان»، به جای «امشب»، «امشبان» را به کار برده است: «چه شود که امشبان را با این شبان به

سر بری...» (نوری، ۱۲۷۰: ۹۶). البته این واژه ساخته رضاقلی نیست و نمونه‌هایی از کاربرد آن در مثنوی (ن.ک: مولانا، ۱۳۶۳: ۴۹ / ۲) آمده است.

در ریاض‌المحییین همچنین احتمالاً به قیاس از «خجل»، از «بخل»، «بخالت» و از «سفر»، «سفارت» ساخته شده است. مثلاً «شبان برآشف و گفت منع دیگران از خوان غیر بخالت است و دلیل ضلالت» (نوری، ۱۲۷۰: ۹۶) یا «تاجری در سفارت دریا مهارتی داشت» (نوری، ۱۲۷۰: ۹۰)

نمونه دیگر از واژه‌های ساخته رضاقلی در ریاض‌المحییین (نوری، ۱۲۷۰: ۶۶) در جمع بستن «موش» با نشانه «گان» است: «گفت: ای موشگان دنیاطلب و ای ناقصان بی ادب...».

۲-۴- سبک نگارش ریاض‌المحییین

در مورد سبک نگارش رضاقلی موارد زیر بویژه در نثر او دیده می‌شود:

۲-۴-۱- کاربرد بلیغ آیات و احادیث

به کارگیری آیات و احادیث در ریاض‌المحییین به گونه‌ای است که در بیشتر موارد با متن نویسنده جوش خورده و جزء جدایی‌ناپذیر کلام او شده است. این شیوه، بر پایه نظر بلاغیان بلیغ‌ترین نوع استفاده از آیات و احادیث است. رضاقلی گاهی بخشی از یک آیه و گاهی تنها یک یا چند کلمه از یک آیه را انتخاب کرده و به مقتضای کلام، اثر خود را زینت داده است؛ مثلاً در جمله زیر فرازهایی از آیه ۶۹ سوره عنکبوت را آورده و تضمین کرده است:

رهروان کوی لقا را به رموز «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا» کوشش آموز و گم‌گشتگان راه فنا را به دلیل «لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» مشعله افروز [فرموده]. (نوری، ۱۲۷۰: ۱-۲)

یا به احادیثی مانند «لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ»، «ما عبدناك حق عبادتك و ما عرفناك حق معرفتك» و «لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسَعُنِي فِيهِ مَلَكٌ مُقْرَبٌ وَ لَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ» اینگونه اشاره و اقتباس کرده است (نوری، ۱۲۷۰: ۲):

خداوند بنده آرای «لَوْلَاكَ» و بنده خداوندستای «ما عرفناك». پیشوای حقیقت «لِي مَعَ

اللَّهِ»...

۲-۴-۲- استفاده از ضرب‌المثل‌های فارسی و عربی

مؤلف ریاض‌المحبین بر امثال و حکم فارسی و عربی اشراف درخوری داشته و در لابه‌لای کلام خود، به تناسب از آن‌ها بهره گرفته‌است. در مواردی ضرب‌المثل را عیناً یا با تغییر بسیار اندک آورده‌است. مثلاً ضرب‌المثل «از کوزه همان برون تراود که در اوست» را در مصرعی چنین به نظم آورده‌است: «پس ز کوزه آن تراود که در اوست» (نوری، ۱۲۷۰: ۱۵۴). اما در مواردی ضرب‌المثل را به زبان خود بازآفریده و مفهوم را حفظ کرده‌است. مثلاً ضرب‌المثل «طلا که پاک است چه منتش به خاک است» را چنین قلمی کرده‌است: «طلای پاک به آرایش خاک نقصانی به هم نرساند» (نوری، ۱۲۷۰: ۱۷۳).

از ضرب‌المثل‌های عربی به کاررفته در ریاض‌المحبین نیز این موارد را می‌توان برشمرد: «المَجَازُ قَنْطَرَةُ الْحَقِيقَةِ»، «كُلُّ سِرٍّ جَاوَزَ الْاِثْنَيْنِ شَاعٍ»، «الْاَقْرَبُ يَمْنَعُ الْاَبْعَدَ»، «خَيْرُ الْكَلَامِ مَا قَلَّ وَ دَلٌّ»، «الْقَلْبُ يَهْدِي اِلَى الْقَلْبِ»، «خَيْرُ الْاُمُورِ اَوْسَطُهَا»، «ضَرْبُ الْحَبِيبِ رَاحَةٌ» و «الْمَرْءُ مَعَ مَا أَحَبَّ».

۲-۴-۳- انواع سجع و جناس

انواع سجع و جناس، و به عبارتی تلاش برای ایجاد موسیقی لفظی و نثری آهنگین از طریق به کار بردن انواع آرایه‌های لفظی و ایجاد تناسب بین الفاظ از برجسته‌ترین آرایه‌هایی است که در ریاض‌المحبین به کار رفته‌است. برای نمونه در عبارت زیر از ریاض‌المحبین (نوری، ۱۲۷۰: ۲۳) جناس مرکب «شهریار» و «شهر یار»، «سردار» و «سر دار» و تضمین‌المزدوج با ایجاد سجع در «گریخته» و «آویخته» و همچنین سجع متوازی و جناس «تخت» و «بخت» ایجاد موسیقی لفظی کرده‌است:

فرداست که هر شهریاری به شهر یاری گریخته است و هر سرداری بر سر داری آویخته، اما درویش را هر پوستی تخت است و هر دوستی بخت.

همچنین، جناس و سجع در «کاسد» و «فاسد» و سجع در «سرمست» و «پابست»، جناس اشتقاق در «عاشق»، «معشوق» و «عشق» و جناس شبه‌اشتقاق در «کشش» و «کوشش» در عبارت زیر (نوری، ۱۲۷۰: ۱۱۷) موجب موسیقی لفظی شده‌است:

پس بازار حسن بی‌خردار عشق کاسد است و کوشش این، بی‌کشش آن فاسد. عاشق و معشوق هر دو از بادۀ عشق سرمست اند و به کمند محبت یکدیگر پابست.

۲-۴-۴- اضافه استعاری و اضافه تشبیهی

ساخت ترکیبات اضافی بلیغ مانند اضافه استعاری و اضافه تشبیهی از دیگر آرایه‌های پربسامد ریاض‌المحبین است. برای نمونه در عبارت زیر (نوری، ۱۲۷۰: ۱۳۲):

ای عزیز نقود جان و جهان را در ابتیاع متاع محبت آن حضرت در باز که در چهاربازار امکان کالایی گران‌بها تر از آن نتوان یافت و دیبای دین را بی تار و پود ولایتش نشاید بافت.

۲-۴-۵- تناسب و تضاد

استفاده از آرایه بدیعی تناسب و تضاد نیز به وفور در این کتاب دیده می‌شود. برای نمونه به ایجاد تناسب با آوردن اصطلاحات نرد و شطرنج به موارد زیر اشاره می‌شود:

خسرو خاور را به خطاب «هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ» در ششدر شرمندگی بندگی انداخته، قوم را به ملاعبت، مات کعبتین جمال او ساخت و چون مهر انور ناپدید گردید مهره مهرش برچیده، گفت: «أَنْتِي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ» (نوری، ۱۲۷۰: ۱۸).

نرد دل را به ششدر استدراج انداخته، مهره مهر دین درباخته‌است (نوری، ۱۲۷۰: ۵۷).

۲-۴-۶- حس آمیزی

یکی دیگر از راه‌های ایجاد موسیقی معنوی آوردن لغات مربوط به حس‌های مختلف در کنار یکدیگر است و مؤلف ریاض‌المحبین از این آرایه نیز بهره برده‌است. مثلاً در «تو را از این لاف گزاف سود و مقصودی به جز محبت جان شیرین و پنیر شور نیست». (نوری، ۱۲۷۰: ۶۷)

۲-۴-۷- ایهام

در ریاض‌المحبین نمونه‌هایی از ایهام، به‌ویژه با نام برخی از کتاب‌ها آمده‌است، مثلاً «نان و حلوا» در عبارت «اکنون به امید نان و حلوایی کشکول بهایی را مطالعه می‌کند»، همچنین نام منظومه‌ای از شیخ بهایی است که در اینجا با اثر دیگر او، کشکول، ایهام تناسب دارد. رضاقلی ابیاتی را به تفاریق از این کتاب نقل کرده‌است (ن.ک: نوری، ۱۲۷۰: ۵۳).

همچنین ایهام به خمسه، مخزن الاسرار نظامی و مطلع الانوار امیر خسرو دهلوی در عبارت «طغرای منقبتش شاه بیت پنج دفتر است و منکر ولایتش به همه آیات کافر ... مخزن اسرار «مَنْ عَرَفَ» و مطلع انوار «لَوْ كَشَفَ» (نوری، ۱۲۷۰: ۳).

۲-۴-۸- کنایه

یکی دیگر از ویژگی‌های سبکی ریاض‌المحبین استفاده از تعبیرهای کنایی است. برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره کرد: «بازار چیزی کاسد بودن» (نوری، ۱۲۷۰: ۱۱۷)، «کوس چیزی را فرو کوفتن» (نوری، ۱۲۷۰: ۱۳۵) و «نرد چیزی را باختن» (نوری، ۱۲۷۰: ۳۹)

۲-۴-۹- تلمیح

برای نمونه «گوساله زرین» در عبارت زیر تلمیح به گوساله‌ای از جنس طلا دارد که سامری در نبود حضرت موسی ساخت و بنی اسرائیل را به پرستش آن دعوت نمود (نوری، ۱۲۷۰: ۱۵):

نقد دل را به عقد شاهد آب و گل صرف نمودن و گوساله زرین را به جای رب العالمین ستودن کار منافقان است، نه شعار مؤمنان.

۲-۵- سروده‌های مؤلف

در ریاض‌المحبین شعرهای بسیاری عمدتاً در قالب مثنوی از مؤلف، ذیل عبارت «لمؤلفه» آمده است. اشعار او هرچند از حیث مرتبه شعری متوسط است، ویژگی ارزشمند آن در این است که اغلب مناسب حال، ضمن حکایات و از زبان شخصیت‌های حکایات آمده است. به نظر می‌رسد برخی از این اشعار فقط برای آن حکایت خاص سروده شده و جامه‌ای دوخته شده بر تن همان حکایت باشد. مثلاً در حکایت خرگوشی که گوش خود را شاخ پنداشت و با گوزن و کرگدن الفت داشت از زبان خرگوش آمده (نوری، ۱۲۷۰: ۲۹): «مرا نسبت مده با هر که جانی در بدن دارد / چه می‌ماند به خرگوش آن که شاخ کرگدن دارد» و یا در حکایت غوکی که از جست و خیز طرب‌انگیز موش خوشش آمده، غوک از آب بیرون می‌آید و به موش می‌گوید (نوری، ۱۲۷۰: ۳۳):

«ای که در باغ نکویی چو تو دلجویی نیست خوش‌تر از قد تو سروی به لب جویی نیست می‌کند چشم تو جادویی دل بردن من و نه این طرز نگه شیوه آهویی نیست»

در پایان کتاب نیز اشعار پرسوز و گداز مؤلف درباره واقعه عاشورا آمده‌است، که در زمره پرسوز و گدازترین اشعار عاشورایی قرار می‌گیرد و بیانگر احساسات و اعتقادات راسخ نویسنده ریاض‌المحبین به خامس آل عبا و یاران باوفای اوست.

۲-۶- تأثیر پذیری مؤلف از مثنوی مولانا

از دیدگاه کمی بخش عظیمی از اشعاری که پس از سروده‌های مؤلف در این کتاب آمده، از مثنوی مولانا است که ذیل نام «مولوی» آمده‌است. غلبه اشعار نویسنده ریاض‌المحبین و مثنوی مولوی در این کتاب قابل توجه است. این ابیات از آغاز تا بخش‌های پایانی همسو با هم به صورت چند بیت از مولوی چند بیت از رضاقلی در لابه‌لای نثر پیش می‌رود و به ندرت اشعاری هم از دیگر شاعران وارد عرصه می‌شود (که در ادامه به آن‌ها نیز خواهیم پرداخت). این روند تا اواخر باب سوم از مقاله دوم ادامه می‌یابد و از آنجا سررشته کلام به دست سخن منظوم می‌افتد و دیگر چندان خبری از نثر نیست. در آن بخش، چند بیت از مثنوی معنوی و ابیات بسیاری از رضاقلی آمده‌است و مانند مناظره‌ای می‌شود که در یک طرف آن رضاقلی و سروده‌هایش قرار دارد و در طرف دیگر مولانا و ابیات مثنوی هستند و داستان سوزناک عاشورا.

در ریاض‌المحبین به اشعاری که سروده خود مؤلف و یا مولانا جلال‌الدین بلخی بوده تصریح شده‌است. جدای از این دو، یک بار از «شیخ» نامی یاد کرده و بیتی از گلستان را به دنبالش آورده که معلوم است منظورش شیخ اجل، سعدی شیرازی، است. یک بار هم ابیاتی از نان و حلوی شیخ بهایی را ذیل نام «بهایی» آورده‌است. مابقی اشعار بدون ذکر نام سراینده، ذیل عبارت «بیت» و «رباعی» آمده‌اند؛ که ممکن است برای حفظ ساختار مناظره‌ای ابیات مثنوی در ریاض‌المحبین باشد.

در ریاض‌المحبین به ندرت بیت یا مصرعی از مولانا آمده‌است که نام شاعرش نیامده باشد؛ مانند مصرع: «قدر {مولانا: حد} خود بشناس بر بالا میر» (مولانا، ۱۳۶۳: ۱۵۳/۳).

تأثیرپذیری رضاقلی از مولانا در *ریاض‌المحبین* تنها در ذکر ابیاتی از او نیست، بلکه حکایات او در باب اول نیز رنگ‌وبوی مثنوی را دارند. این اقتباس‌ها گاه ساختار و پیرنگی یکسان با حکایات مثنوی دارد؛ مانند حکایت خواجه‌ای که غلامی زشت و دختری نیک سرشت داشت و چون به حد کمال رسید او را به جوانی از اعیان آن بلد نامزد کرد از دفتر ششم مثنوی (مولانا، ۱۳۶۳: ۳/۲۸۵)، بدون تغییری در ساختار حکایت در *ریاض‌المحبین* (نوری، ۱۲۷۰: ۷۰) آمده‌است. گاهی هم اقتباس کاملاً صورت نگرفته و ساختار حکایت تغییر یافته‌است؛ مانند حکایت «عربی که در بیابان با سگی شادان بود و بر مرده‌ای گریان» در *ریاض‌المحبین* (نوری، ۱۲۷۰: ۴۲)، که با حکایت آن «اعرابی که سگ او از گرسنگی می‌مرد و انبان او پر نان بود و دریغش می‌آمد لقمه از انبان به سگ دهد» در مثنوی (مولانا، ۱۳۶۳: ۳/۳۲) شباهت دارد. با این تفاوت که در *ریاض‌المحبین* مرد، انبان نان را برای خود و سگش نگه داشته و دوست را آنقدر دوست نداشته که نانش دهد (و در آخر هم از زبان مرد ناصح می‌گوید: «و آن سگی را کت بود بش‌القرین / دوست‌تر می‌داری از یاری چنین») و اشک را که رایگان است نثارش می‌کند، در حالی که در حکایت مولوی سگِ مرد است که از گرسنگی می‌میرد و مرد عرب دریغش می‌آید به او نان دهد.

۲-۷- تأثیرپذیری مؤلف از سعدی شیرازی

به نظر می‌رسد رضاقلی بعد از مثنوی مولانا بیشترین تأثیر را از سخنان سعدی شیرازی پذیرفته‌است. مثلاً در تمثیل «خری که نعش مهتری را می‌برد» (نوری، ۱۲۷۰: ۵۰-۵۲) عبارت «نظر نمی‌کرد الا به سفاهت و قدم نمی‌نهاد مگر به کراهت» آمده‌است (نوری، ۱۲۷۰: ۵۱) که عبارت سعدی در حکایتی از باب هفتم *گلستان* (سعدی، ۱۳۸۴: ۱۶۴) را به یاد می‌آورد؛ که «سخن نگویند الا به سفاهت و نظر نکنند الا به کراهت». همچنین در پایان تمثیل «موشی که در خیک پنیر بود» (نوری، ۱۲۷۰: ۶۵-۶۸) عبارت «قومی که به کسوت درویشان و نه بر صفت ایشانند..» (همو ۶۷) آمده، که یادآور جمله‌ای دیگر از همان حکایت *گلستان* (سعدی، ۱۳۸۴: ۱۶۲) است؛ که «یکی در صورت درویشان نه بر صفت ایشان در محفلی دیدم نشسته». عبارت «هر وجودی از جود اوست و خلقت دوست همه نیکوست. خاصه بنی نوع بشر که اجزای یکدیگرند» از رضاقلی (نوری، ۱۲۷۰: ۱۰۳) نیز

یادآور بیت مشهور سعدی است در باب اول گلستان (سعدی، ۱۳۸۴: ۶۶) با مصراع «بنی آدم اعضای یکدیگرند». جمله «محبوبی که دیر نباید دوستی را نشاید» از رضاقلی (نوری، ۱۲۷۰: ۱۶)، یادآور جمله «هرچه نباید دل‌بستگی را نشاید» در دیباچه گلستان (سعدی، ۱۳۸۴: ۵۴) است. جمله «از آنجا که دو پادشاه به یک کشور نگنجد، دو محبت نیز به یک دل جمع نتواند شد» از رضاقلی (نوری، ۱۲۷۰: ۳۹)، یادآور این جمله از باب اول گلستان (سعدی، ۱۳۸۴: ۶۰) است؛ که «ده درویش در گلیمی بخشند و دو پادشاه در اقلیمی نگنجد». جمله «علم آموختن از مال اندوختن بهتر است زیرا که چشمه‌ای است زاینده و دولتی پاینده» از رضاقلی (نوری، ۱۲۷۰: ۵۲)، یادآور این جمله از باب هفتم گلستان (سعدی، ۱۳۸۴: ۱۵۴) است؛ که «هنر چشمه زاینده است و دولت پاینده» یا بیت «ای آسمان ببند در صبح بر زمین / امشب خوش است با قمرم آفتاب چیست» از رضاقلی (نوری، ۱۲۷۰: ۲۶) یادآور بیت «ببند یک نفس ای آسمان دریچه صبح / بر آفتاب که امشب خوش است با قمرم» از غزلیات سعدی (سعدی، ۱۳۷۵: ۵۰۱) است. بیت «کجا روم به که گویم جفای دشمن را / مرا که نیست به جز دوست دادخواه دگر» از رضاقلی (نوری، ۱۲۷۰: ۹۳) یادآور بیت «از دشمنان برند شکایت به دوستان / چون دوست دشمن است شکایت کجا بریم؟» از غزلیات سعدی (۱۳۷۵: ۵۲۱) است.

همچنین ۶ بیت از غزلیات سعدی، یک بیت از ترجیع‌بند، بیتی از گلستان و بیتی از بوستان سعدی در این کتاب دیده می‌شود (بی ذکر نام شاعر). یکی از نکاتی که در مورد ابیات به کار رفته از شاعران در ریاض‌المحبین لازم به ذکر است، تغییر مخاطب شعر به تناسب متن است. مثل این بیت که در غزلیات سعدی (۱۳۷۵: ۵۳۲) با خطاب دوم شخص مفرد آمده و در ریاض‌المحبین (نوری، ۱۲۷۰: ۱۲۷) با خطاب سوم شخص مفرد: «چشم چپ خویشتن برآرم / تا دیده نبیندش به جز راست».

۲-۸- تأثیر پذیری مؤلف از حافظ شیرازی

رضاقلی حداقل پنج بیت از دیوان حافظ را در ریاض‌المحبین به کار برده است. برای نمونه چهار بیت از غزل «ناز پرورد تنعم نبرد راه به دوست / عاشقی شیوه رندان بلاکش باشد» آورده است. نکته دیگری که در مورد ابیات به کار رفته از شاعران در ریاض‌المحبین

لازم به ذکر است، این است که رضاقلی بسیاری از ابیات شاعران را از حافظه نقل کرده و این کار او باعث شده که در متن او اختلاف ضبط‌های بسیاری با دیوان شاعران راه یابد. برای نمونه در همین چهار بیت یکی از بیت‌ها چنین ضبط شده «من بیمار چو گیسوی تو از کف دادم/ هیچ لایق ترم از حلقه زنجیر نبود» که در غزلیات حافظ چاپ غنی و قزوینی و همچنین چاپ خانلری (۱۳۶۲: ۱/ ۴۴۴) «من دیوانه چو زلف تو رها می کردم» ضبط شده است و در هیچکدام از چاپ‌های دیوان حافظ چنین ضبطی نیست.

بیت «دل سراپرده محبت اوست/ دیده آئینه دار طلعت اوست» از حافظ (۱۳۶۲: ۱/ ۱۳۶) اینگونه در نوشته زیر از رضاقلی (نوری، ۱۲۷۰: ۳۷) حل شده است: «پس ای اربابان معرفت دل سراپرده محبت اوست و ای صاحبان بصیرت دیده آئینه دار طلعت اوست».

در مواردی نیز استفاده تک‌مصرعی از دیوان حافظ کرده است. برای نمونه در بیت «ای شبیه گل رخسار پیمبر اکبر/ «خوش تر از نقش تو در عالم تصویر نبود» (همان: ۲۳۴) یک مصرع از حافظ تضمین شده و گوینده مصرع نخست معلوم نیست؛ البته ممکن است خود رضاقلی باشد.

گاه در نوشته رضاقلی ارتباطی بینامتنی با غزلیات حافظ دیده می‌شود، مثلاً نوشته «بدان ای عزیز که معشوقه دنیا عجزه‌ای است که به چاپلوسی خود را عروسی کرده» (نوری، ۱۲۷۰: ۱۴) یادآور بیت «مجو درستی عهد از جهان سست نهاد/ که این عجزه عروس هزار داماد است» از حافظ (۱۳۶۲: ۱/ ۹۰) است. در سروده‌های مؤلف نیز روابطی بینامتنی با غزلیات حافظ دیده می‌شود. برای نمونه مصرع دوم بیت «نه آدمی ست که او را محبتی نبود / ولی محبت هر کس به قدر همت اوست» از رضاقلی (نوری، ۱۲۷۰: ۱۱۷)، یادآور مصرع «فکر هر کس به قدر همت اوست» از حافظ (۱۳۶۲: ۱/ ۱۳۶) است.

همچنین مصرع دوم بیت «ز بنده پروری اوست دوستداری من / و گرنه ذره کجا مهر آفتاب کجا» از رضاقلی (نوری، ۱۲۷۰: ۱۲۱) یادآور مصرع «چراغ مرده کجا شمع آفتاب کجا» از حافظ (۱۳۶۲: ۱/ ۲۰) است. مصرع «اشک گلگونت روان تر از کمیت» از رضاقلی (نوری، ۱۲۷۰: ۲۳۸) نیز مصرع «گر کمیت اشک گلگونم نبودی گرم رو» از حافظ (۱۳۶۲: ۱/ ۵۹۴) را به یاد می‌آورد.

۲-۹- شعر شاعران دیگر در ریاض‌المحبین

تا جایی که امکانات جستجو یاری کرد، شاعران ابیات پراکنده در ریاض‌المحبین تشخیص داده شد: وحشی بافقی (۵ بیت از فرهاد و شیرین)، هاتف اصفهانی (۳ بیت یکی از ترجیع‌بندهایش)، سلمان ساوجی (۴ بیت از غزلیات و جمشید و خورشید)، ابوسعید ابوالخیر (۶ بیت از رباعیات منسوب به او)، ابن‌یمین (۲ بیت)، هلالی جغتایی (۳ بیت و ۱ بیت مکرر از غزلیات)، شیخ بهایی (۴ بیت از نان و حلوا)، سبحة‌الابرار جامی (۲ بیت)، مخزن‌الاسرار نظامی (۱ بیت)، محتشم کاشانی (۳ بیت از غزلیات). و تعداد ابیاتی که سراینده آن‌ها شناخته نشد ۲۰ بیت است.

گاه اقتباس رضاعلی از شاعران دیگر به صورت اقتباس مضمون و فحوای کلام آن هاست، مثلاً نوشتار «هر که را در آن بزم تقرب بیشتر، سزاوار دوستی بیشتر است» بیت مشهور «هر که در این بزم مقرب‌تر است / جام بلا بیشترش می‌دهند»^۶ را به یاد می‌آورد. و بیت «از برای دل و جان ساخت عبادتگاهی / آنکه خم کرد چو محراب دو ابروی تو را» ابیاتی را از سنایی، نظامی و حافظ به یاد می‌آورد که در آن با ابرو و محراب تصویرگری شده است.

۲-۱۰- ویژگی رسم الخطی

در رسم الخط متن چاپ کلهر به ندرت نقطه حروف پ، چ، و سرکش گاف از قلم افتاده باشد. حرف اضافه «به» اغلب به اسم بعد از خود متصل نوشته شده است. «های جمع و «رای مفعولی نیز به صورت متصل به کلمه قبل نوشته شده‌اند و در مواردی که واژه مختوم به «ه» بوده، دو «ه» با هم ادغام شده است؛ مانند: «خانها». حرف منادای «ای» نیز در مواردی به کلمه بعد از خود چسبیده است. «می» استمراری در مواردی به صورت چسبان به کار رفته است و در مواردی نیز به جای «می»، نشانه استمراری کهن «همی» به صورت غیر چسبان به کار رفته است. «الف» در «است» گاهی نوشته شده و گاهی حذف شده است. «ت» در مواردی به صورت «ه» نوشته شده است. املاهای واژه‌هایی مانند «غلتیدن» به صورت قدیمی «غلطیدن» ضبط شده است. «خشنود»، «خرسند» و «خُرد» نیز همراه با «واو»، به صورت «خوشنود»، «خورسند» و «خورد» آمده است.

۳- نتیجه‌گیری

ریاض‌المحبین یکی از متون اخلاقی-عرفانی فارسی مربوط به دوره قاجار است که به قلم رضاقلی نوری بین سال‌های ۱۲۶۴-۱۲۷۰ به رشته تحریر درآمده است. برخی منابع این کتاب را به اشتباه به رضاقلی خان هدایت نسبت داده‌اند که با توجه به شواهد مندرج در متن ریاض‌المحبین می‌توانیم با قاطعیت، نام این کتاب را از فهرست کتاب‌های رضاقلی خان هدایت حذف کنیم. بررسی فهرس و کتابشناسی‌های آثار خطی و چاپی نشان می‌دهد که کهن‌ترین رونویس موجود از ریاض‌المحبین چاپ سنگی موجود از این اثر، مورخ ۱۲۷۰ قمری است که به قلم یکی از خوشنویسان بنام آن دوره یعنی محمدرضا کلهر نوشته شده است. از دیدگاه درستی متن نیز این چاپ بر دیگر چاپ‌ها و نسخه‌های اثر برتری دارد. نویسنده آن با ایجاد موسیقی لفظی از طریق به کار بردن انواع سجع و جناس و با برقرار کردن تناسب معنایی از طریق آرایه‌های تضاد، تناسب و حس آمیزی کوشیده است نثری مسجع و موزون خلق کند. نمونه‌هایی نیز از اطناب و حشو در ریاض‌المحبین دیده می‌شود، ولی به‌ویژه در بیان حکایات نثری نسبتاً ساده و روان دارد. از دیدگاه روابط بینامتنی رضاقلی از آثار شاعران برجسته پیش از خود مانند وحشی بافقی، هاتف اصفهانی، سلمان ساوجی، ابوسعید ابوالخیر، ابن‌یمین، هلالی جغتایی، شیخ بهایی، جامی، نظامی، حافظ و محتشم کاشانی بهره برده و بیش از همه متن خود را با آیات قرآن و احادیث و روایات اسلامی، ابیات مثنوی مولانا و سخنان سعدی شیرازی آراسته است. نکته‌ای که در مورد ابیات به کاررفته از شاعران در ریاض‌المحبین لازم به ذکر است، تغییر مخاطب شعر به تناسب متن از دوم شخص به سوم شخص و بالعکس است. همچنین بررسی‌های بینامتنی نشان می‌دهد که رضاقلی برخی از ابیات را از حافظه نقل کرده و این کار او باعث شده که در متن او اختلاف ضبط‌های بسیاری با دیوان شاعران راه یابد.

یادداشت‌ها

۱. برای آگاهی از احوال و آثار او ← ایرج پور ۱۳۸۹: صص ۱۵-۵۴.
۲. ن. ک: درایتی، ۱۳۹۱: ۳۴۴/۱۷؛ خان‌بابا مشار، ۱۳۵۱: ۲۷۲۷/۲ و خان‌بابا مشار، ۱۳۴۱: ۲۱۴/۳.
۳. مهدی‌قلی هدایت (مخبرالسلطنه)، نوه رضاقلی خان هدایت در کتابی به نام خاطرات و خطرات (۱۳۲۹) اطلاعاتی درباره خانواده و پدر بزرگ خود، رضاقلی خان، آورده است.

۴. نسخه شماره ۳۳۰ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، به کتابت محمود بن مُلّا علی محمد قاضی عسکر، به تاریخ ۱۲۸۷ قمری در توس. این نسخه بعد از چاپ سنگی مورخ ۱۲۷۰ قدیمی‌ترین نسخه موجود از ریاض‌المحییین است.

۵. دو نسخه خطی به خط کلهر در فهرست دستنوشته‌های فارسی (درایتی ۱۳۸۹: ۶۸۶/۷ و ۱۲۶۷) معرفی شده و شماری از آثار خطوط چاپی وی را عباس اقبال آشتیانی در مجله یادگار (۱۳۲۳: ۴۲/۷) معرفی کرده است. مقاله یادشده نشان می‌دهد توجه کلهر به چاپ‌های سنگی بیشتر از کتابت نسخه‌ها بوده است؛ به احتمال بسیار سرعت تکثیر و سهولت دسترسی مخاطب به کتاب مورد توجه او بوده است.

۶. این بیت در *امثال و حکم دهخدا* (۱۳۱۰: ۱/۱۹۵۷) و *فرهنگ امثال سخن* (۱۳۸۴: ۱۱۷۸) بدون نام گوینده آمده است.

فهرست منابع

۱. قرآن مجید. (۱۳۷۹). ترجمه محمد مهدی فولادوند. قم: دارالقرآن الکریم.
۲. اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۲۳). «هنرمندان و آثار هنری: میرزا محمد رضا کلهر (۱۲۴۵ - ۱۳۱۰ قمری)». *مجله یادگار*. شماره ۷، ص ۳۹-۵۶.
۳. ایرج پور، محمد ابراهیم. (۱۳۸۹). «شناختنامه هدایت». *آیة میراث*. ش ۴۶، صص ۱۵-۵۴.
۴. انوری، حسن. (۱۳۸۴). *فرهنگ امثال سخن*. ج ۲. تهران: سخن.
۵. جامی، عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۷۸). *هفت اورنگ*. تصحیح جابلقاداد علیشاه. تهران: مرکز مطالعات ایرانی و میراث مکتوب.
۶. حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۲). *دیوان حافظ*. تصحیح پرویز ناتل خانلری. ج ۱. تهران: خوارزمی.
۷. درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). *فهرستواره دستنوشته‌های ایران*. ج ۱۱. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۸. درایتی، مصطفی. (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران*. ج ۱۷. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۹. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۱۰). *امثال و حکم*. ج ۱، تهران: مجلس.

۱۰. سعدی شیرازی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۴). **بوستان**. تصحیح غلامحسین یوسفی. چاپ هشتم، تهران: خوازمی.
۱۱. سعدی شیرازی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۷۵). **کلیات سعدی**. تصحیح محمدعلی فروغی. بی‌جا: کتابفروشی موسی علمی.
۱۲. سعدی شیرازی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۴). **گلستان**. تصحیح غلامحسین یوسفی. چاپ هفتم، تهران: خوازمی.
۱۳. عطار نیشابوری، فریدالدین ابوحامد محمد (۱۳۷۶). **الهی نامه**. تصحیح فؤاد روحانی. تهران: زوار.
۱۴. محتشم کاشانی. (۱۳۸۰). **هفت دیوان محتشم کاشانی**. تصحیح عبدالحسین نوایی و مهدی صدری. تهران: میراث مکتوب.
۱۵. مشار، خان‌بابا. (۱۳۴۱). **مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی**. ۶ جلد. بی‌جا: بی‌نا.
۱۶. مشار، خان‌بابا. (۱۳۵۱). **فهرست کتاب‌های چاپی فارسی**. جلد دوم. تهران: چاپخانه ارژنگ.
۱۷. مولانا جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۶۳). **مثنوی**. تصحیح رینولد. ا. نیکلسون، به کوشش نصراله پورجوادی. ۳ جلد. تهران: امیرکبیر.
۱۸. نظامی گنجوی، جمال‌الدین ابومحمد الیاس. (۱۳۸۴). **مخزن الاسرار**. تصحیح حسن وحیدی دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
۱۹. نفیسی، سعید و کاتبی، علی. (بی‌تا). **کلیات اشعار و آثار فارسی شیخ بهایی**. تهران: چکامه.
۲۰. نفیسی، سعید. (بی‌تا)، **سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر**. تهران: سنایی.
۲۱. نوری، رضاقلی. (۱۲۷۰)، **ریاض‌المحبین**. کتابت محمدرضا کلهر. تهران: چاپخانه آقامیر محمدباقر.
۲۲. وحشی بافقی. (۱۳۴۷). **دیوان کامل وحشی بافقی**. تصحیح حسین نخعی. تهران: امیرکبیر.
۲۳. هاتف اصفهانی. (۱۳۴۷). **دیوان هاتف اصفهانی**. تصحیح وحید دستگردی. تهران: ابن سینا.
۲۴. هدایت، رضاقلی‌خان بن محمد هادی. (۱۳۸۲). **مجمع الفصحا**. تصحیح مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر.

۲۵. هدایت، مهدی‌قلی. (۱۳۲۹). **خاطرات و خطرات**. تهران: زوار.

۲۶. هلالی جغتایی. (۱۳۳۷). **دیوان هلالی جغتایی**. تهران: کتابخانه سنایی.